

Т. Ланан (Львів)

ОСОБЛИВОСТІ СПОГАДІВ ЖИТЕЛІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ПРО РАБСЬКУ ТА ПРИМУСОВУ ПРАЦЮ В НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ

У 1941 р., захопивши територію України, німецьке військово керівництво знищило її цілісність. Українські землі були розділені на чотири частини. Чернігівщину, Сумщину, Харківщину і Донбас як прифронтові області, підпорядкували безпосередньо військовому командуванню. Значна частина центральних і східних областей відійшла до Райхскомісаріату «Україна». Західноукраїнські області – Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська – на правах окремого дистрикту (округу) під назвою “Галичина” були включені у серпні 1941 р. до складу Генерал-Губернаторства, яке охоплювало польські землі з центром у Кракові¹. Генеральна губернія була своєрідним окупаційним адміністративно-територіальним утворенням – як з погляду територіального, так і політичного. Вона включала такі етнічні українські землі, як Лемківщину, частину Посяння, Холмщину і Підляшшя, де з 18 млн. місцевого населення 4,5 млн. були українцями². У липні 1941 р. декретами Гітлера до Румунії було приєднано Північну Буковину і Бессарабію, а Карпатська Україна ще з 1939 р. залишалась у складі Угорщини.

Проаналізований джерельний та історіографічний матеріал указує на певні особливості окупаційного режиму в різних регіонах України під час ведення воєнних дій, і, відповідно, на дещо відмінне становище місцевого населення в адміністративно-територіальних частинах, які були створені німецькою владою на українських землях. Режим, установлений у Генерал-Губернаторстві (а відповідно і в Галичині), був ліберальніший, ніж на інших окупованих німцями українських територіях. Галичани знаходилася у складі СРСР протягом найкоротшого часу – з вересня 1939 р. і до початку німецько-радянської війни (червень 1941 р.) Німецьке керівництво робило ставку на те, що українці Галичини, які натерпілися у короткому часі від комуністичного режиму, добре зустрінуть німецькі війська, що фактично відповідало тогочасним реаліям. Як згадує у своїх мемуарах колишній голова Українського крайового комітету у Львові (згодом Український Центральний Комітет) К. Паньківський, те, що Галичина була колись частиною Австрійської держави, відіграло корисну роль у трактуванні німцями Галичини і галицьких українців. Окрім цього, Генерал-Губернаторство розглядалося не як окупована територія, а як складова частина великого німецького Райху. Це стало важливими факторами, які визначили своєрідний статус Генерал-Губернаторства (включно з Галичиною) серед інших окупованих земель. “Історія українців у генерал губернії, – пише

В. Кубійович, – різниться від історії інших українських земель з двох поглядів: у цій частині наших земель німецький окупаційний режим був найменш суворий, наші втрати були тут найменші, і тут було найменше воєнне знищення”³.

Важливою відмінністю і специфічною особливістю вербування і вивезення українців Галичини на роботи до Німеччини було те, що на цих теренах виникла і почала діяти громадська інституція, створена спеціально у справах допомоги депортованим. У дистрикті Галичина німецька влада дала дозвіл на існування допомогових комітетів – єдиної форми організації для всіх національних груп – українців, поляків, євреїв. У липні 1940 р. у Кракові було створено Український центральний комітет (УЦК), який очолив В. Кубійович. УЦК як легальна установа проводив так звану “реальну політику”, яка полягала у тому, щоб при дотриманні формальної лояльності до німецької влади зберегти українське населення від переслідувань, захистити права українців у дистрикті Галичина (ширше Генерал-Губернаторстві) перед надмірними наборами робітників до Райху, а також у можливій допомозі галичанам у Німеччині. Так, наприкінці 1942 р. при відділі суспільної опіки УЦК було створено спеціальну посаду “референт опіки над робітниками в Райху”. Цю посаду зайняв Ю. Герман; йому була підвітна громадська організація “Комісія опіки над робітниками”⁴. У час великих релігійних свят (Різдво, Великдень) УЦК організував збір харчових посилок, святкових привітань, збір літератури для українських робітників у III Райху⁵. Щоб внормувати життя українських робітників з дистрикту Галичина і Генерал-Губернаторства в цілому у Райху, “виринала потреба забезпечити українського робітника посвідкою, яка б доводила його українську національність і була респектована владою”⁶. УЦК обстоював права українців у справі отримання паспорта українською і німецькою мовами, що надавало нашим робітникам деякі переваги у Німеччині. Про присвоєння виказок-аусвайс пригадали усі респонденти, які походили з території дистрикту Галичина. Хоч УЦК не завжди досягала своєї мети, так як рух робітників був дуже великий, додавалася несвідомість наших робітників, а також брутальність німецького керівництва, однак недооцінювати значення цієї організації не можна. Це була єдина організація на окупованій німцями українській території, яка хоча б частково, але допомагала виїжджаючим робітникам з Генерал-Губернаторства (включаючи дистрикт Галичина). Можливості створення подібної організації у Райскомісаріаті «Україна» не було взагалі.

Наступна відмінність у становищі українців у різних окупаційних зонах полягає у характеристиці методів депортації населення. Ця проблема безпосередньо пов’язана з одним із стереотипів радянської повоєнної історіографії. Згідно з нею, вивезення українців на роботи до нацистської Німеччини носило виключно насильницький характер, а роботи в III Райху йменувалися “примусовими”. На сьогодні важко встановити, які методи можна вважати цілком добровільними, а які – суто примусовими. Тому при подальшому викладі матеріалу ми намагалися так детально, як це на сьогодні можливо, визначити вживання добровільних чи примусових методів депортації або їх гібридів (“добровільно-

примусових” методів). По-друге, визначити одну, для усіх земель України, цифру тих, хто виїхав добровільно, нині надзвичайно складно, оскільки існувала істотна специфіка процесу депортації населення з Генерал-Губернаторства (включно з дистриктом Галичина) та Райхкомісаріату «Україна». На перших порах окупаційній владі вдавалося вербувати і вивозити населення Райхкомісаріату «Україна» і Генерал-Губернаторства до нацистської Німеччини добровільно. Причини добровільного виїзду українців на роботу були наступні: прагнення здобути добрий фах, освіту, вивчити іноземні мови; цікавість до життя людей за кордоном; бажання позбутися важких умов проживання на окупованих Німеччиною територіях; дієвість німецької пропаганди; голод і безробіття, штучно створені окупаційною владою на території центральної, східної і південної України.

Політика добровільного вербування майже від початку зазнала невдачі на всій окупованій українській території, за винятком дистрикту Галичина, який входив до Генерал-Губернаторства. На це були свої причини, в яких виразно проявлялася специфіка західноукраїнських земель. Перша з причин носила історичний характер і полягала у тому, що найбідніше населення краю ще з кін. XIX – поч. XX ст. становило мобільні трудові ресурси, які в пошуках праці навіть перетинали океан. Відтак “експорт” робочих рук Галичина знала здавна, а тому й до праці в III Райху галичани поставилися попервах цілком задовільно. Друга причина полягала в тому, що у Галичині заходи по мобілізації робітників мали не такі відверто жорстокі форми, як на інших окупованих українських територіях. Тому до середини 1943 р. (до початку масових облав) у Галичині виїзд був переважно добровільний.

На поч. – у другій пол. 1943 р. потік добровільно виїжджаючих і так званих “примусових добровольців” вичерпав себе. При невідправленні до Німеччини запланованої кількості осіб у Галичині почали застосовувати різного роду примусові заходи, але вони не були настільки жорстокими, як на інших окупованих українських землях, і якщо вже застосовувалися, то значно рідше.

Перша фаза використання галицьких українців на роботах у Німеччині хронологічно розпочалася, не з 1941 р./ 1942 р., а з вересня 1939 р. Початок мобілізації галицьких українців на роботи у III Райху можна пов’язати з тим, що частина галичан, які були мобілізовані до польського війська незадовго стали військовополоненими німецько-польської війни, а з часом були переведені у стан цивільних робітників у Німеччині. У війні проти Польщі Німеччина захопила в полон близько 420 тис. польських солдат і офіцерів. Частина з них була українського походження. Велику частину полонених спрямували у сільське господарство, і лише 6% з них отримала німецька промисловість (буровугільні і гірничорудні підприємства)⁷. Про службу у польській армії і участь у польсько-німецькій війні у вересні 1939 р., а також про обставини перебування у полоні детально згадує респондент І. Цюпко. Він зокрема наводить цікаві факти про німецький полон, згодом працю у сільському господарстві бауера, ставлення якого до робітників було жорстоким, а згодом роботу на одному із військових заводів в Австрії⁸.

Іншою категорією галицького населення, яка потрапила до Райху на перших порах війни у становище, подібне до становища іноземних робітників, були утікачі з Галичини і Волині, які перебиралися спочатку до Генерал-Губернаторства, а згодом переїжджали (добровільно і примусово) до нацистської Німеччини.

Час вивезення із території Галичини припадає на початок воєнних дій у Європі – 1939 р. і тривав до 1944 р. (так званої евакуації німецького війська з території України і вивезення зі собою українського населення (про що пригадали брат і сестра Замлинські)⁹.

У половині червня 1944 р. у Німеччині працювало 325 тис. галичан, крім того, “за даними української комісії в Берліні, ще 120 000 українців перебуває на роботах у Німеччині”¹⁰.

Частина працездатного населення залучалася до різноманітних робіт безпосередньо на окупованій території. Так, населення у віці від 17 до 35 років несло обов’язкову трудову повинність у так званих “будівельних службах”, яку організувала і контролювала німецька адміністрація. З ініціативи Українського крайового комітету для українців існували табори праці, які називалися “Українська служба батьківщині”¹¹. Про перебування в одному із таких таборів пригадав респондент С. Бурий¹².

Нормою під час перевезення стали недостатнє медичне обслуговування, погане харчування, брак води, неможливість справляти природні потреби, брутальне поводження охорони транспорту, погане ставлення з боку помічниць Червоного Хреста.

Очевидно, що подібні масові соціальні зрушення населення та його вивезення у неволю не могли не викликати відповідної реакції з боку національного підпілля, а також Української Греко-Католицької церкви. У дистрикті Галичина представники бандерівської гілки ОУН і УПА обороняли населення Західної України від мобілізації робочої сили¹³. Українська Греко-Католицька церква, активність якої носила переважно душпастирський характер, також морально підтримувала галичан на роботах у Райху¹⁴. Нічого подібного у Райхскомісаріаті «Україна» не існувало.

Таким чином, історично зумовлені відмінності українських земель у складі УРСР під час Другої світової війни дістали своє закріплення у відповідному адміністративному поділі окупованих територій та у виразній специфіці окупаційної політики німецької влади стосовно їх населення. Це, у свою чергу, істотно вплинуло на формування різних соціальних статусів двох гілок українського народу як на батьківщині, так і у III Райху.

Після німецького нападу на СРСР 1941 р. радянська ідеологія збагатилася міфом “Великої Вітчизняної війни”. Під час війни він мобілізував “радянські народи” до перемоги над ворогом. Після війни незабутні “спільні переживання” і “величаві подвиги” були використані комуністичним режимом для плекання радянського патріотизму, гордості за могутню державу та скріплення почуття єдності. Радянський режим намагався, щоб навіть політично невинні спогади не залишили в пам’яті громадян небажані уявлення. Їхня мета поля-

гала не у тому, щоб перетворити війну в “не-подію”, а, сформувати таку колективну пам’ять, яка б відповідала потребам режиму. Велика Вітчизняна війна мала стати зворушливим, але безпечно далеким нагадуванням про успіх соціалістичної системи і її «Верховного Вождя». Сама війна мала відійти на задній план, поки підросте нове покоління, яке про неї мало що знало, а старша генерація усуне з пам’яті негативні воєнні спогади. Тоді вже про “Велику Вітчизняну війну” можна буде «запустити» нову колективну пам’ять, виготовлену за партійними вказівками. Саме цей факт став початком для замовчувань напівправди або й відвертої брехні, характерної для всієї радянської пам’яті про війну, якій лише після колапсу усіх комуністичних режимів надалася можливість заповнити “білі плями” національних історій на противагу спільній радянській історії¹⁵.

Спогади остарбайтерів ніколи не були складовою частиною офіційної пам’яті радянського суспільства про війну¹⁶. Упродовж радянської історії пам’ять про примусову працю у нацистській Німеччині не була сумісною з переможною риторикою масового героїзму і патріотизму радянських людей. Праця на території ворога, та ще й на економіку ворога, з точки зору радянського режиму не могла бути виправдана навіть примусовим характером. Право на існування отримала єдина версія - версія спротиву, як організованого, масового, так і спонтанного, але все ж свідомого шкідництва радянських людей, особливо, на промислових підприємствах¹⁷. Радянські історики пояснювали примусову працю цивільного населення СРСР як один із багаточисельних злочинів нацизму на окупованих територіях.

Страх перед режимом, що сформувався у післявоєнні роки призвели до “придушення”, “свідомого забування” багатьох епізодів при збереженні розпливчастого й загального фону прожитих років. Більшість респондентів пригадали, що не могли вільно розповідати про цей період свого життя серед родини, друзів, знайомих. Збережене побоювання перед публічним відтворенням власного досвіду породило свідоме применшення важливості тих чи інших подій або дистанціювання від них, деяку заплутаність і нелогічність розповіді респондентів¹⁸.

Для Міжнародного проекту збору документальних свідчень про рабську та примусову працю в Західній Україні було проведено 40 інтерв’ю. Записано 10 відео і 30 аудіоінтерв’ю.

Пошук респондентів відбувався двома шляхами: написанням листів до колишніх примусових робітників (згідно з базою даних про остарбайтерів обласних архівів), а також шляхом «сніжного кому», тобто від респондента до респондента.

Інтерв’ю проводилися українською та російською мовами. За національністю респонденти: українці, росіяни, поляки. За віросповіданням більшість греко-католики, 1 католик, 5 православних.

Із 40 респондентів: 22 чоловіки, 18 жінок. 20 опитаних мешканці сіл, 20 – на сьогодні проживають у містах обласного і районного підпорядкування. Більшість респондентів (33 особи) є корінними мешканцями Західної України,

7 респондентів народжені в інших регіонах України, після репатріації оселилися у Галичині.

Більшість респондентів були одружені, на сьогодні проживають разом із сім'ями дітей. Двоє з опитаних респондентів бездітні. Одна з респондентів (Гук) стала інвалідом, перебуваючи на роботах у Німеччині.

Переважно опитувані здобули лише початкову освіту. Дев'ятеро респондентів отримали вищу освіту, четверо – середню базову освіту.

Із 40 опитаних: у сільському господарстві працювало 20 респондентів, 1 – у шахті, 2 – у середніх підприємствах, 1 – на Рейхспошті, 7 – перебувало у трудових таборах; 9 – перебували у концентраційних таборах.

Після репатріації із 40 опитаних: 10 були заарештовані і відправлені у радянські табори Сибіру та Казахстану, 2 респондента були спрямовані у трудові батальйони. Найпізніше із-за кордону повернувся О. Гандецький, який після звільнення завербувався на працю на шахти Бельгії, в УРСР повернувся у кінці 1948 р.¹⁹

Жоден із респондентів не належить до української партії сьогодні, але немало опитаних були членами ОУН і УПА у воєнні і післявоєнні роки, за що були арештовані і покарані радянським режимом²⁰.

Більшість колишніх примусових робітників-галичан під час їхньої депортації до Райху була підліткового віку (в основному 1922–1925 р.н.). Ми також провели інтерв'ю із дітьми, яким на час перебування у Німеччині виповнилося від 8 до 12 років, і які також були задіяні для виконання різноманітних робіт. На примусові роботи вони були вивезені разом зі своїми батьками (зі спогадів Г. Маєвської, М. Ряпич, Ю. та П. Замлинських)²¹.

Спогади опитаних суттєво відрізняються за місцем народження респондентів на території України. Більшість галичан народилися і зростали у часи польської окупації Західної України. Дитячі та юнацькі спогади респондентів присвячені розповіді про їхнє національно-патріотичне виховання, піднесення національно-визвольного руху взагалі і поширенню антипольських настроїв та заходів на західноукраїнських землях. Українці ж зі Сходу України, які потрапили на роботу до Райху, були поколінням прорадянсько вихованої молоді. Вони зростали на ціннісних орієнтаціях радянського режиму. З одного боку, все свідоме минуле життя респондентів (як західноукраїнського, так і східноукраїнського населення) було проведене у Радянському Союзі. Але, якщо респонденти, народжені у Східній Україні і сьогодні не відмовляються від радянських міфів і ідеології; то респонденти, які народилися, зростали і усе своє життя (за виключенням примусового вивезення до Райху, і, можливо, радянських депортацій) прожили на Західній Україні дуже болісно реагують на усе «прорадянське» – від радянських ідей до радянських свят включно. Вони називають себе не інакше як українські патріоти та індетифікують себе виключно з українською національною ідеєю, українським національно-визвольним рухом. Спогади зібрані від примусових робітників з Галичини і остарбайтерів кардинально відрізнялися одне від одного.

Першою відмінністю у спогадах є той факт, що галичани не трактують (не називають, не самоідентифікують, не відносять) себе до групи остарбайтерів. У розповіді вони навпаки акцентують на тому, що вони не були остарбайтерами, а остами у Райху були тільки ті українці, яких вивезли зі Східної України (Росії, Білорусії). Під час опитування ми провели інтерв'ю з “правдивими” остарбайтерами, тобто українцями, яких було депортовано зі східної, південно-західної території України (спогади М. Михайлова, В. Поплавського, Т. Кремльовської, В. Матерацької, М. Арсеньової)²².

Другим важливим фактом у розповідях галичан став опис того, як населення Західної України двічі пережило прихід німецьких військ у Галичину. 1 вересня 1939 р. Німеччина здійснила напад на Польщу, що започаткувало події Другої світової війни на сході Європи. Невдовзі німецькі війська зайняли і значну територію західної Галичини по лінію Сокаль-Львів-Стрий. Згідно з таємною угодою між Ріббентропом і Молотовим, 17 вересня 1939 р. Червона армія окупувала Західну Волинь і Галичину, а новий радянсько-німецький договір у Москві 28 вересня 1939 р. зафіксував кордони між Німеччиною та СРСР вздовж річок Сяну і Бугу²³. Тому німецькі війська, які вже зайняли частину Галичини були змушені відступити з цієї території. Вдруге німці окупували Галичину з початком війни між Німеччиною і СРСР (війни, яка в радянській історіографії мала назву – Великої Вітчизняної війни).

По-третє, респонденти наголошують на лояльній чи навіть приязній зустрічі населенням Галичини німецьких військ. Відбувалося це тому, що радянський режим за два роки (з 1939 до 1941 рр.) знищив тисячі українських політичних в'язнів; а по-друге, український національний рух мав спочатку надії на відновлення незалежності України як держави. Однак від самого початку німецька політика відносно України мала ознаки окупації й колоніального трактування.

Четвертою дуже чіткою відмінністю є опис ставлення мешканців Західної України і українців, які народилися на Східній Україні до самого факту Другої світової війни. Якщо для «східняків» війна була і залишається Великою Вітчизняною війною, і вони до сьогодні святкують перемогу “наших” у війні, то галичани мають цілком інше ставлення до цього історичного факту. Вони не вважають 9 травня – Днем Перемоги, так як вважають, що війна для них продовжувалася до повної поразки національного підпілля ОУН і УПА у с. 50-х рр. ХХ ст. від радянського комуністичного режиму.

По-п'яте, частина опитаних галичан після репатріації на батьківщину були заарештовані і відправлені у радянські табори Сибіру чи Казахстану. Привід для цього був різний. Перебування респондента у Німеччині могло стати причиною арешту і висилки (випадок з респондентом С. Тупісем) або участь респондентів у підпільних національних організаціях (О. Гадецький, В. Собків, П. Говішак)²⁴. Цікавим є той факт як респонденти, яким довелося побувати на примусових роботах двох тоталітарних режимів трактують на сьогодні свій досвід. Знаходимо дві абсолютно різні позиції щодо цього. Респондент М. Михайлов (народжений у Піденно-Східній Україні, сьогодні проживає у Західній Україні) переконаний, що радянському режимові треба пробачити, “бо вони свої”, на відміну від ні-

мецького окупаційного режиму²⁵. З іншого боку усі респонденти-галичани чітко усвідомлюють, що для них як радянський, так і нацистський режими були однаково важким випробуванням. У їхніх розповідях відсутній “свій” та “чужий” режими. Вони обидва є чужими для населення західноукраїнського населення. Про це йдеться у спогадах Б. Сідельника, А. Гурної, І. Шуль²⁶.

Спільна риса історій колишніх примусових робітників з Галичини і остарбайтерів полягає у тому, що всі респонденти розповідають про унікальний досвід війни, пережитий на чужій території. З одного боку респонденти розповідають про це як про взаємовідносини “свій-чужий”, що творить головну тематичну домінанту записаних інтерв’ю, а з іншого боку “чуже” – це те, що дало їм можливість вижити під час воєнних подій. Майже усі респонденти (переважно чоловіки) відзначили, що невідомо як склалося б їхнє життя, якби не мобілізація на роботи до Райху²⁷.

Важливо відзначити не лише диференціацію респондентів за місцем праці у Райху, але й звернути увагу на місце проживання респондента до мобілізації. Значною є різниця у розповідях респондентів, які є представниками міської (модерної) чи сільської (традиційної) культур.

Рабська чи примусова праця у першу чергу асоціюються у респондентів з розлученням із батьками, родичами, друзями, з примусовою депортацією, з незвичними побутовими і економічними умовами. В усних свідченнях звертає на себе увагу постійне оперування категорією “ми”, злиття власного досвіду з множинним досвідом інших людей²⁸.

На початку статті ми зазначали, що вибір респондентів був здійснений таким чином, щоб проаналізувати життєві історії українців - різних груп жертв нацизму. До однієї групи віднесемо цивільних робітників, примусово вивезених на роботи до III Райху, до іншої - колишніх в’язнів концтаборів. У першій групі цивільних примусових робітників відзначимо дві підгрупи, які чітко відрізняються за тематикою розповідей:

працівники промисловості;

робітники сільського господарства/ рільництва (ця підгрупа є значно більшою серед опитаних респондентів, так як це було зумовлено специфікою перебування галичан у нацистській Німеччині).

Оскільки більшість респондентів-галичан працювала у сільському господарстві у Райху, то ми зупинимося більш детально на аналізі саме цієї підгрупи інтерв’ю. Відзначимо, що значна частина респондентів-галичан, яким довелося працювати у господарствах бауерів – сільського походження. Свої особливості мав процес вивезення робочої сили з галицького села. Нагадуємо, що на селах розповсюджувалася практика розподілу мобілізаційних планів, які здійснювали волосні старшини, сільські старости (війти), представники громадських організацій (УКК), сільські священики. Після призупинення добровільних наборів серед галичан сільські старости (війти), мужі довір’я від УКК, місцеві священики “лише їм відомими методами знаходили таких “добровольців”²⁹. До добровільно-примусових акцій набору належало розсилання повісток зі сільських рад, за якими призначалося виїхати на роботи до Райху. Про те, як отримували

повідки зі сільрад розповіли майже усі опитані. Адміністрація сіл включала до списку мобілізованих, у першу чергу, сиріт, напівсиріт, неблагонадійний елемент села, багатодітні родини³⁰. З початком війни в окупованому селі в першу чергу порушуються міжособистісні зв'язки, з'являються старости/війти поліцаї, які до війни були добре знайомими членами сільської общини, інколи навіть родичами, а згодом вони – “свої” складають списки молодих людей, які мають виїхати на роботи до Райху. У місті процесом мобілізації робочої сили займалися “біржі праці” чи “уряди праці” (як їх називали у Галичині). Отже, після негативних вражень від вербування, перевезення, відбору/продажу робочої сили, галичани потрапляли у господарства німецьких бауерів. Робота у господарствах описується як давно знайома для респондентів. З інтересом порівнюють респонденти види сільськогосподарських культур, що вирощуються, методи ведення господарства, організацію в цілому сільськогосподарських робіт. Подив і захоплення в українців викликає німецька сільськогосподарська техніка, дисциплінованість у виконанні різних видів робіт. Друге місце займає опис житлових умов, деталей побуту чіткого розпорядку робочого дня, виконання тих самих робіт, визначених для іноземних робітників німецькими господарями. Галичани, які народилися і зростали у селах значно легше перенесли перебування на сільськогосподарських роботах у Райху. Це пом'якшило гостроту кризи ідентичності, яку гостріше відчували галичани - промислові робітники.

Спогади галичан задіяних у промислових підприємствах (невеликих приватних підприємствах, шахтах) цілком інші у порівнянні зі спогадами рільничих робітників. Тематично їх об'єднує тільки досвід транспортування у Німеччину, всі інші сюжети їх наративів, з очевидних на те причин, інші, а оцінки, які подаються у них, можуть бути абсолютно протилежні. Для галичан, які потрапили на роботу у промислові підприємства основною проблемою розповіді стала проблема голоду і пошуку засобів до існування. Саме цьому факту належить основне місце. Ця лінія є тематичною домінантою інтерв'ю “промислової групи”. Друге місце займає опис житлових умов, деталей побуту, графіку робочого дня, специфіки роботи, відпочинку. Особливою у цих розповідях є оцінка німецького населення, а саме тих з ким пліч-о-пліч протягом декількох років довелося працювати на фабриці, заводі. Співчутливе, часом доброзичливе ставлення німецького населення, його допомога, підтримка, а інколи і солідарність у несприйнятті нацизму конструюють образ “чужого” як “свого іншого”. Хоч звичайно у спогадах відчувається цей контраст, однак галичани сприймають німецьке населення зі симпатією. Саме в контексті катастрофічного становища з продуктами харчування колишні примусові робітники пригадують співчутливе до себе ставлення, підтримку і допомогу тих робітників-німців, з яким їм довелося працювати³¹.

До другої групи жертв нацизму ми віднесли в'язнів концтаборів. У післявоєнному Радянському Союзі до цієї категорії жертв нацизму ставлення було інше ніж до депортованого на роботи цивільного населення. Хоча шлях українців до Райху був однаковий для цих двох груп - не з власного на те

бажання, однак після війни у радянський історичний простір були допущені «відредаговані» згідно радянської ідеології спогади в'язнів, тоді, коли оstarбайтери не отримали взагалі права на збереження власної пам'яті про події війни.

Основне місце у розповідях в'язнів німецьких концентраційних таборів відведене описові голоду і пошуку будь-яких засобів до існування. Якщо у спогадах групи українських цивільних робітників, які працювали у промисловості виділити символи і образи навколо яких групуються окремі висловлювання, наприклад «суп із брукви», то у спогадах в'язнів КЦ (далі – концентраційний табір) це символ голоду, катування працею до смерті. Респонденти зазначають, що не один раз задумувалися над власною смертю. Смерть була у таборі всюди, а тому їх це не лякало. Постійний голод притуплював бажання думати. Голод не лише фізично знищував людину, але й духовно і морально. Напівголодне існування вело до поступового «виродження» людини в не людину. У спогадах цієї групи очевидно є історія про рятівника/ рятівників (такого ж в'язня чи групи в'язнів-земляків), які допомогли вижити на початку перебування у так званих «карантинних бараках» табору³². Саме підтримка на початкових етапах перебування в'язнів у таборі була для них надзвичайно важливою. Основне місце у спогадах займає розповідь про трудову діяльність, опис табірної режиму, ієрархію в'язнів. Виділимо також розповіді про міжнаціональні відносини між в'язнями. Важоме місце у наративі займає опис постійної зміни концентраційних таборів, переведення в'язнів з одного КЦ до іншого, що дає респондентам сьогодні можливість порівняти в'язничні умови у різних таборах³³. Дуже яскраво і детально описують респонденти день свого визволення. Для них День Перемоги має менш важливе значення як день звільнення з КЦ (пригадують місяць, день, годину звільнення).

Тема репатріації радянських громадян після війни взагалі випала із наукового простору дослідників (як радянського часу, так і сучасних).

На відміну від інших держав, куди добровільно поверталися іноземні громадяни, кого війна закинула далеко від дому, в СРСР була створена спеціальна система репатріаційних органів для повернення своїх громадян (часто примусового). Ця система була створена для цілковитого контролю радянської влади над перебігом процесу репатріації, складалася з різного роду репатріаційних органів, керувалася у своїй діяльності державними постановами і розпорядженнями, діяла як закордоном, так і в СРСР. На політику СРСР щодо своїх репатріантів вирішальний вплив мали два чинники: прагнення не допустити нової еміграції, яка б, на думку Сталіна та його прибічників, неминуче стала б знаряддям антирадянської політики в руках певних закордонних кіл, а також безповоротні втрати під час війни і можливість їх часткової компенсації репатріантами³⁴. Тому всі особи, які потрапили за межі Радянського Союзу під час війни, мали бути поверненими. З цією метою було створено відповідну систему репатріації, структуру якої умовно можна поділити на дві складові: органи зовнішньої репатріації, створені за кордоном, та органи внутрішньої репатріації, що діяли на території СРСР.

Загальний відсоток тих, хто повернувся добровільно чи був примусово повернений до Радянського Союзу, становив приблизно 84 % від загальної кількості усіх виявлених радянських громадян за кордоном після війни, і мав би свідчити про успішність репатріаційної політики комуністичного режиму. Порівняємо цей усереднений відсоток з тим, що стосувався України і чотирьох західноукраїнських областей (Галичини). Частка тих репатріантів, які повернулися на західноукраїнські землі, складала лише 42 % від загальної кількості галичан, які опинилися за кордоном у вирі Другої світової війни³⁵.

Перші розчарування чекали на колишніх депортованих відразу після звільнення. На їх настрої негативно впливало безвідповідальне ставлення до власних обов'язків радянських офіцерів, призначених до органів репатріації. До того ж матеріально-побутове становище в таборах репатріантів було далеко незадовільним. Інколи люди під час дощів змушені були знаходитися просто неба, не одержували ані гарячої їжі й навіть хліба, ані медичної допомоги. Через відсутність транспорту репатріанти змушені були існувати в таких умовах два та більше місяців. Основними причинами затягування часу перебування радянських громадян у збірних таборах за кордоном були їх перевірка і перепроверка органами держбезпеки. На кожного репатріанта було заведено так звану фільтраційну справу, що містила, поміж іншим, реєстраційну картку з відбитком вказівного пальця його правої руки. Окрім перевірок, які проходили репатріанти їх використовували як безкоштовну робочу силу. Так, репатріанти працювали як вільнонаймані робітники у радянських військових частинах; використовувалися для роботи при військових лікарнях; для збору врожаю на німецьких полях.

Що стосується особистого пережиття репатріантами свого (добровільного чи примусового повернення) на батьківщину, то відзначимо, що у багатьох спогадах ми зустріли факти, коли респонденти намагалися оминати будь-які радянські репатріаційні збірні табори, і поверталися додому самостійно. Це звичайно не спростило їм життя після повернення, бо так звану фільтрацію вони були змушені пройти у будь-якому випадку для отримання радянських документів.

Репатріантів з числа вивезених за кордон на примусові роботи можна поділити на наступні групи. Це перш за все ті, що були (а) відправлені до місця проживання (ці люди найменше постраждали від радянської системи); (б) зараховані у робочі батальйони (відбули свого роду 1-2 річне покарання); (в) призвані до радянської армії; (г) використані на роботах при радянських військових частинах і установах; (д) передані органам НКВД.

Вивезення на роботи до нацистської Німеччини і репатріація в СРСР позначилася на усьому подальшому житті цих людей. Страх перед режимом, що сформувався у післявоєнні роки призвели до “придушення” пам'яті про події Другої світової війни. Для більшості з них їх повоєнна доля була дуже тяжкою. Будучи відірваними від рідного ґрунту однією тоталітарною державою, після повернення додому вони експлуатувалися, контролювалися й переслідувалися іншою, не менш безжальною. Навіть у тих випадках, коли репатрі-

анти щасливо поверталися до мирного життя, вони не позбувалися тавра «неблагонадійних». Очевидно, мешканці Галичини краще від інших громадян Радянського Союзу усвідомлювали це і, здебільшого опиралися поверненню до країни, де панував радянський режим. Здебільшого, для галичан навіть найгірші пережиття у нацистській Німеччині збереглися у пам'яті у менш негативній формі як повернення та проживання в СРСР – країні комуністичного режиму.

¹ *Рекотов П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941–1944) // УДЖ. – 1997. – № 3 – С. 90–101.

² *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в “Генеральній Губернії” (1939–1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. – Львів, 1997. – 232 с.; Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 12 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів, 1993. – Т. 2. – 799 с.; 1996. – Т. 5. – 1999 с.

³ *Антонюк Н.В.* Назв. праця. – Львів, 1997. – 232 с.

⁴ *Паньківський К.* Роки німецької окупації (1941–1944). – Нью-Йорк, 1965. – 480 с.

⁵ Не забувайте про наших сестер і братів на чужині! // Львівські вісті. – 1943. 14–15 січня. – Ч. 7. – С. 3; Наш обов'язок – держати зв'язок з нашими робітниками у Німеччині // Там само. – 1943. 4 березня. Ч. 47. – С. 1; Книжки для робітників та полонених збираємо в цьогорічному березні // Там само. 1943. 13 березня. – Ч. 55. – С. 1; Опіка над українськими робітниками з Генерал-губернаторства в Райху // Там само. 1943. 23 березня. Ч. 63. – С. 2; Писанка для робітників у Німеччині та полонених // Краківські вісті. Краків, 1943. 13 травня. Ч. 99. – С. 2; Книжка для робітників у Німеччині // Там само. 1943. 28 жовтня. Ч. 241. – С. 3.

⁶ *Кубійович В.* Українці в Генерал Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго, 1975. – 664 с.

⁷ *Семенов И.В.* Использование принудительного труда монополиями фашистской Германии // Некоторые вопросы всеобщей истории. – Челябинск. – Вып. 7. – 1972. – С. 118–138.

⁸ Записано 24. 06. 2006 р. у м. Львові від І. Цюпки, 1918 р. народж.

⁹ Записано 25. 09. 2005 р. у м. Львові від Ю. Замлинської, 1936 р. народж. і П. Замлинського, 1933 р. народж.

¹⁰ Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941–1944). Зб. док. і матер. - Львів, 1949. – 234 с.

¹¹ *Андрухів І.О., Француз А.Й.* Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне–Івано-Франківськ, 2001. – 335 с.

¹² Записано 7. 05. 2006 р. у с. Підсоснів, Пустомитівського району Львівської області від С. Бурого, 1921 р. народж.

¹³ *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999. – 336 с.

¹⁴ Письма-послання митрополита Андрея Шептицького з часів німецької окупації. Частина 2. – Йорктон, Канада, 1969. – 454 с.; *Шептицький А.* Письма-послання (1939–1944 рр.) – Львів, 1991.

¹⁵ *Сербин Р.* “Велика Вітчизняна війна”: советський міт в українських шатах // Сучасність. – 2001. – № 6. – С. 63, 64.

¹⁶ Невигодане. Усні історії остарбайтерів. – Харків, 2004. – 236 с.

¹⁷ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана «Ольденбург»: (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). – М., 1980. – 375 с.

¹⁸ Невигодане. Усні історії остарбайтерів. – Харків, 2004. – 236 с.

¹⁹ Записано 9. 05. 2006 р. у м. Самбір Львівської області від О. Гандецького, 1925 р. народж.

²⁰ Записано 9. 05. 2006 р. у м. Самбір Львівської області від О. Гандецького, 1925 р. народж. Записано 15.06. 2006 р. у с. Лотатники Стрийського району Львівської області від В. Собківа, 1924 р. народж. Записано 5.07.2006 р. у м. Самбір Львівської області від П. Говіщака, 1928 р. народж.

²¹ Записано 18. 06. 2005 р. у с. Борщовичі Пустомитівського району Львівської області від А. Маївської, 1930 р. народж. Записано 9.05.2006 р. у м. Самбір Львівської області від М. Ряпич, 1930 р. народж. Записано 25. 09. 2005 р. у м. Львові від Ю. Замлинської, 1936 р. народж. і П. Замлинського, 1933 р. народж.

²² Записано 5. 05.2006 р. у м. Львові від М. Михайлова, 1925 р. народж. Записано 10.04. 2006 р. у м. Львові від В. Поплавського, 1922 р. народж. Записано 29.04. 2006 р. у м. Львові від Т. Кремльовської, 1925 р. народж. Записано 12.04. 2006 р. у с. Вузлове Радеківського району Львівської області від В. Матерацької, 1923 р. народж. Записано 25.05. 2006 р. у м. Львові від М. Арсеньової, 1927 р. народж.

²³ *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 116.

²⁴ Записано 2006 р. у с. Мальчиці Яворівського району Львівської області від С. Тупіся, 1927 р. народж. Записано 9.05.2006 р. у м. Самбір Львівської області від М. Ряпич, 1930 р. народж. Записано 9. 05. 2006 р. у м. Самбір Львівської області від О. Гандецького, 1925 р. народж. Записано 15.06. 2006 р. у с. Лотатники Стрийського району Львівської області від В. Собківа, 1924 р. народж. Записано 5.07.2006 р. у м. Самбір Львівської області від П. Говіщака, 1928 р. народж.

²⁵ Записано 5. 05.2006 р. у м. Львові від М. Михайлова, 1925 р. народж.

²⁶ Записано 27.02. 2006 р. у м. Львові від Б. Сідельника, 1927 р. народж. Записано 3.03.2006 р. у м. Львові від А. Гурної, 1926 р. народж. Записано 15. 08. 2005 р. у м. Львові від І. Шуль, 1918 р. народж.

²⁷ Записано 18–19.03. 2006 р. у м. Угнів Сокальського району Львівської області від І. Осміловського, 1927 р. народж. Записано 8.03. 2006 р. у м. Львові від В. Гуменного, 1923 р. народж.

²⁸ Невигодане. Усні історії остарбайтерів. – Харків, 2004. – 236 с.

²⁹ *Андрухів І.О., Француз А.Й.* Назв. праця. – 335 с.

³⁰ Записано 15.06. 2005 р. у с. Борщовичі Пустомитівського району Львівської області від М. Сворія, 1928 р. народж. Записано 2006 р. у с. Писарівна Бережанського району

Тернопільської області від А. Чорнобай, 1925 р. народж. Записано 15.06.2005 р. у с. Борщовичі Пустомитівського району Львівської області від В. Максимця, 1925 р. народж.

³¹ Записано 15.02. 2006 р. у с. Суходіл Бібрського району Львівської області від С. Головацької, 1925 р. народж. Записано 2006 р. у с. Писарівна Бережанського району Тернопільської області від А. Чорнобай, 1925 р. народж. Записано 2. 09. 2006 р. у с. Путятичі Городецького району Львівської області від А. Гук, 1922 р. народж.

³² Записано 27.02. 2006 р. у м. Львові від Б. Сідельника, 1927 р. народж. Записано 9. 04. 2006 р. у м. Львові від О. Дудка, 1926 р. народж. Записано 19.06. 2006 р. у м. Львові від Р. Согора, 1925 р. народж.

³³ Записано 19.06. 2006 р. у м. Львові від Р. Согора, 1925 р. народж. Записано 9. 04. 2006 р. у м. Львові від О. Дудка, 1926 р. народж.

³⁴ *Холодницький В., Житарюк Н.* Репатріація радянських громадян (1944–1952 рр.) // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць. – Київ-Чернівці, 1997. – Вип. I. – С. 164.

³⁵ *Лапан Т.* Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з оглядом на Галичину) // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України. – Львів. – 2004. – Вип. 5. – С. 164–171.